

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Setting the standard: norms and usage in Early and Late Modern Dutch (1550-1850)

Lismont, E.

Citation

Lismont, E. (2025, April 2). *Setting the standard: norms and usage in Early and Late Modern Dutch (1550-1850)*. LOT dissertation series. LOT, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4210054>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4210054>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dutch summary (*samenvatting*)

De standaard smeden. Normen en taalgebruik in het Vroeg- en Laattienuewonderlands (1550-1850)

In dit proefschrift onderzoek ik de relatie tussen taalnormen en taalgebruik in het Vroeg- en Laattienuewonderlands. Dat is grofweg de periode van 1550 tot 1850. Die periode wordt gekenmerkt door pogingen om het Nederlands ‘van bovenaf’ te standaardiseren. Dat wil zeggen dat hoog aangeschreven schrijvers en grammatici het initiatief namen om te bepalen wat ‘goed’ en ‘slecht’ taalgebruik was. Ze legden hun keuzes vast in normatieve werken, zoals spellingsgidsen, grammatica’s en schoolboeken. Zo probeerden ze taalnormen ‘van bovenaf’ te verspreiden naar taalgebruikers. In de achttiende eeuw groeiden deze normen uit tot een metalinguïstische tweedeling tussen standaardtalig en niet-standaardtalig Nederlands. Met de opkomst van het natie-denken en het Verlichtingsideaal, streefde men immers naar een brede implementatie van de Nederlandse standaardtaal. Daarom werden er initiatieven ondernomen om de taalnormen naar een breed publiek te verspreiden.

De selectie en codificatie van de standaardtaal, enerzijds, en de domeinuitbreiding en implementatie ervan, anderzijds, is wat we het klassieke standaardisatieproces noemen (cf. Haugen, 1966). Traditionele taalgeschiedenissen en theoretische modellen stellen dit proces vaak voor als een lineaire ontwikkeling. Daarbij wordt impliciet aangenomen dat gecodificeerde taalnormen probleemloos in het taalgebruik worden overgenomen. Historisch-sociolinguïstisch onderzoek toont echter aan dat die implementatie van taalnormen niet zo vanzelfsprekend is. In plaats van een directe impact van taalnormen op het taalgebruik, is het eerder een standaardtaalideologie die zich verspreidt naar de bredere bevolking (cf. Milroy & Milroy, 2012). De talige effecten van standaardisatie zijn vaak minder zichtbaar of zelfs afwezig.

Om dit fenomeen van norm implementatie ‘van bovenaf’ verder te onderzoeken, werpt dit proefschrift een diachrone blik op de relatie tussen taalnormen en taalgebruik in het Nederlands. Door middel van systematische corpusanalyses, onderzoek ik wat de precieze relatie is tussen opgelegde taalnormen en het eigenlijke geschreven taalgebruik. In welke mate werden de voorgeschreven varianten geïmplementeerd in het taalgebruik? Waren de grammatici inderdaad succesvol in hun opzet om de taal te standaardiseren? En, zo ja, waar en wanneer zien we dan een invloed van normen op het taalgebruik? Door deze vragen centraal te stellen, poogt dit proefschrift meer inzicht te verwerven in de relatie tussen taalnormen en taalgebruik, en daarbij ook in de standaardisatie van het Nederlands als een proces ‘van bovenaf’.

Na een inleidend hoofdstuk, waarin ik de bredere context van het onderzoek schets en de onderzoeksvragen presenteer, bespreek ik in hoofdstuk 2 het standaardisatieproces van het Nederlands. Ik koppel de concepten *selectie*, *codificatie*, *elaboratie*, en *implementatie* uit het standaardisatiemodel van Einar Haugen (1966, 1987) aan de ontwikkelingen in de normatieve traditie van het Nederlands. Ik beschrijf zo hoe standaardisatie van de zestiende tot vroege achttiende eeuw kan worden gezien als een fenomeen dat enkel van toepassing was op de hoogste lagen van de bevolking. Door de opkomst van het natiedenken en het Verlichtingsideaal in de tweede helft van de achttiende eeuw, werd correct taalgebruik verwacht van alle sociale lagen van de maatschappij. In dit hoofdstuk leg ik uit dat grammatici zich gradueel richtten op een breder doelpubliek, en dat die sociale verbreding van taalvoorschriften plaatsvond onder invloed van bredere sociohistorische en sociopolitieke veranderingen.

Hoofdstuk 3 vormt het theoretische kader van dit proefschrift en richt zich op het concept *prescriptivisme*. Ik definieer wat dit begrip omvat in mijn onderzoek en leg uit welke invloeden prescriptivisme precies kan uitoefenen. Daarnaast bespreek ik eerdere studies die de relatie tussen taalnormen en taalgebruik onderzoeken, zowel in het Nederlands als in andere Europese talen. Deze studies laten zien dat de relatie tussen normen en taalgebruik niet rechtlijnig is, maar eerder een complexe wisselwerking voorstelt. Taalnormen worden vaak beïnvloed door het taalgebruik, maar kunnen onder bepaalde voorwaarden ook een impact hebben op het taalgebruik. Hoewel eerdere bevindingen sterk uiteenlopen, suggereert historisch-sociolinguïstisch onderzoek dat bepaalde factoren het succes van prescriptivisme kunnen bepalen. Rutten &

Vosters (2021) noemen vier mogelijke bepalende factoren: (1) de aard van de variabele (viz. het domein van de taal), (2) de keuze voor progressieve of conservatieve varianten in de voorschriften, (3) de complexiteit van de variabele, en (4) de (metalinguïstische) saillantie ervan. In dit proefschrift onderzoek ik in hoeverre deze factoren daadwerkelijk invloed hebben op het succes van prescriptivisme en de implementatie van normen in het taalgebruik.

Hoofdstuk 4 presenteert de corpora en methode van dit onderzoek. Ik maak gebruik van twee corpora: enerzijds een corpus van normatieve werken, en anderzijds een corpus met taalgebruiksdata. Het corpus van normatieve werken is samengesteld om evoluties in taalnormen bloot te leggen. Dit corpus, dat voor dit project werd opgebouwd, bestaat uit 73 normatieve werken over het Nederlands die in de eerste plaats bedoeld zijn voor een publiek van moedertaalsprekers. Alle werken verschenen tussen 1550 en 1830 in het Noorden of het Zuiden van het taalgebied.

Om de resultaten uit het normatieve corpus te vergelijken met daadwerkelijk taalgebruik, maak ik gebruik van het *Historical Corpus of Dutch* (Van de Voorde et al., 2023). Dit corpus werd ontwikkeld binnen het doctoraatsonderzoek van Iris Van de Voorde (2022), waarin de historische pluricentriciteit van het Nederlands werd onderzocht. Het corpus bevat diachrone taaldata uit drie verschillende genres, afkomstig uit vier regio's binnen het taalgebied: Holland en Zeeland in het Noorden, en Brabant en Vlaanderen in het Zuiden. De tekstgenres in het corpus zijn: (1) administratieve teksten, die handgeschreven maar wel formeel van aard zijn, (2) egodocumenten, die ook handgeschreven maar minder formeel zijn dan de administratieve teksten, en (3) pamfletten, een gedrukt en dus ook geredigeerd genre. Dankzij de diachrone, diatopische, en multi-genre opbouw van het corpus biedt dit onderzoek inzicht in taalvariatie en taalverandering over verschillende periodes, regio's en genres heen.

Ook de selectie van onderzochte taalkenmerken wordt besproken in hoofdstuk 4. Die taalkenmerken selecteerde ik op basis van specifieke eigenschappen van de features, in lijn met de factoren die Rutten & Vosters (2021) voorstelden. Om de invloed van de aard van de variabele te onderzoeken, koos ik taalkenmerken uit verschillende domeinen (i.e. spelling vs. grammatica). Daarnaast varieert de complexiteit van de geselecteerde taalkenmerken. Sommige variabelen hebben slechts een tweedeling van varianten, terwijl andere meerdere mogelijke

varianten hebben. Tot slot variëren de geselecteerde kenmerken op vlak van de hoeveelheid metalinguïstische aandacht. Door veelbesproken features te vergelijken met variabelen die nauwelijks door grammatici werden opgemerkt, kan ik de invloed van de metalinguïstische saillantie op het succes van prescriptivisme analyseren. Op basis van deze criteria werden vijf taalkenmerken geselecteerd, dit zijn: (1) de spelling van de lange /a/ in een gesloten syllabe, (2) de spelling van de woordfinale /t/ in werkwoorden met een stam die eindigt in *-d*, (3) de comparatief markeerder, (4) het diminutiefsuffix, en (5) het direct en indirect object van de pronomina in de derde persoon meervoud.

Naast de selectie van taalkenmerken, licht ik ook de methode van dit onderzoek toe. Aan de hand van een kwantitatieve analyse bestudeer ik patronen van variatie en verandering eerst afzonderlijk in normen en taalgebruik. Daarna vergelijk ik de bevindingen uit de twee analyses. Om de precieze relatie tussen normen en taalgebruik te analyseren, bepaal ik consequent de chronologie van taalverandering. Die aanpak stelt mij in staat om te achterhalen of en op welke manier prescriptivisme een invloed heeft uitgeoefend op het taalgebruik. Ik benader deze vraagstelling vanuit een historisch-sociolinguïstisch perspectief, wat impliceert dat ik voornamelijk taalexterne factoren integreer in de analyse om patronen in de resultaten te verklaren.

De empirische analyses worden besproken in de hoofdstukken 5-9. Zo behandelt hoofdstuk 5 het eerste taalkenmerk, namelijk de spelling van de lange /a/ in een gesloten syllabe. Hierbij waren twee hoofdvarianten in gebruik: de oudere spelling <ae> die gradueel werd ingeruild voor de moderne spelling <aa>. Deze spellingskwestie was veelbesproken in het normatieve discours en had zelfs de hoogste metalinguïstische saillantie binnen de onderzochte variabelen. Hoewel de nieuwe spelling <aa> al in de zestiende eeuw werd voorgeschreven, groeide de spellingskwestie in de achttiende eeuw uit tot een sjibbolet van Noordelijk (<aa>) of Zuidelijk (<ae>) taalgebruik (Vosters, 2011, pp. 238-240). Noordelijke grammatici propageerden <aa>, terwijl Zuidelijke normgevers <ae> bleven verdedigen tot in de negentiende eeuw. Dit onderscheid was ook zichtbaar in het taalgebruik. In het Noordelijke taalgebruik zien we de variant <aa> gestaag toenemen tot de vorm bijna uniform wordt gebruikt, terwijl <ae> de dominante variant blijft in het Zuiden. Prescriptivisme speelde waarschijnlijk een belangrijke rol in deze ontwikkeling. Naast het helpen initiëren van de

verandering naar <aa> in het taalgebruik, versterkten grammatici wellicht de verspreiding van de variant naar de bredere bevolking. Tegelijkertijd versterkten Zuidelijke normgevers het behoud van de spelling <ae> in het Zuidelijke taalgebruik.

De tweede spellingsvariabele, de spelling van de slot-/t/ in vervoegingen van *d*-stam-werkwoorden in de tweede en derde persoon enkelvoud en de tweede persoon meervoud, wordt besproken in hoofdstuk 6. In de onderzochte periode werden drie spellingsvarianten gebruikt, dat zijn: <t>, <d> en de moderne spelling <dt>. Vergeleken met de spelling van de lange /a/ is dit een complexe variabele, die bovendien minder prominent aanwezig is in de normatieve discussies. Pas in de achttiende eeuw wordt het spellingskenmerk consequent besproken door grammatici. Vanaf dat moment schreven Noordelijke normgevers uniform <dt> voor, terwijl Zuidelijke grammatici eerst de spelling <d> prefereren. Zij stappen pas in de negentiende eeuw over naar <dt> voorschriften. Hoewel de moderne variant al sinds de zestiende eeuw voorkomt in het taalgebruik, was de spellingspraktijk op dat moment nog erg wisselvallig. Tot en met de achttiende eeuw werden de drie varianten veelvuldig gebruikt. Pas in de negentiende eeuw verdwijnt de oudste variant <t> uit het taalgebruik. In die periode neemt de spelling <dt> ook sterk toe, zowel in het Noorden als in het Zuiden. Wat de invloed van taalnormen betreft, detecteerde ik zes mogelijkheden van prescriptieve invloed. Slechts in drie gevallen lijkt er daadwerkelijk sprake te zijn van een impact van normen op het taalgebruik. Die invloed situeert zich telkens in de achttiende en negentiende eeuw. In die periode verspreidde de standaardtaalideologie zich onder bredere lagen van de bevolking en kon een doorgedreven taalbeleid – zoals de officiële taalregeling (Siegenbeek, 1804; Weiland, 1805) – de verandering naar de spelling <dt> wellicht versnellen.

In hoofdstuk 7 bestudeer ik een eerste grammaticale variabele, dat is het voegwoord in comparatiefconstructies van ongelijkheid. In die linguïstische context werden doorgaans de voegwoorden *als* en *dan* gebruikt. Andere dialectische varianten, zoals *of*, zijn niet aanwezig in dit corpus van geschreven taalgebruik. Aangezien enkel *als* en *dan* in de geschreven taal voorkomen, is dit een binaire variabele met een beperkte complexiteit. Het is daarnaast een feature dat weinig becommentarieerd werd door historische grammatici. Pas in de achttiende eeuw schreven normgevers de variant *dan* voor. Die vorm fungeerde

al als voegwoord in een comparatief in de zestiende eeuw, maar in de zeventiende eeuw nam het gebruik van *als* sterk toe in het taalgebruik. De corpusresultaten tonen aan dat de voorschriften voor *dan* mogelijk een volledige verandering naar *als* hebben voorkomen. We observeren namelijk een algemene terugkeer naar het voegwoord *dan* in het negentiende-eeuwse taalgebruik.

De invloed van prescriptivisme in de verandering van een velair naar palataal diminutiefsuffix wordt onderzocht in hoofdstuk 8. De ontwikkeling van velaire suffixen als *-kin* en *-ken* naar palatale suffixen als *-je(n)* vond gradueel plaats in het gesproken taalgebruik. Die evolutie werd ook weergegeven in het geschreven taalgebruik. In dit hoofdstuk onderzoek ik daarom of de ontwikkeling van een velair naar een palataal diminutiefsuffix in de geschreven taal werd beïnvloed door taalnormering. Door de grote variëteit aan suffixen, die bovendien verschillende stadia van het palataliseringsproces weergeven, is dit een feature met een hoge mate van complexiteit. Hoewel deze grammaticale variabele vaker wordt besproken in de normen dan bijvoorbeeld het voegwoord in de comparatiefconstructies, is dit feature zeker niet zo saillant als de spellingsvariabelen in dit onderzoek.

Voor deze variabele suggereren de corpusresultaten dat grammatici de verandering van het velaire naar het palatale diminutiefsuffix opmerkten in het taalgebruik. Ze reflecteren die ontwikkeling ook in hun voorschriften. Toch zijn er grammatici die het velaire suffix *-ken*, dat in de achttiende eeuw zo goed als verdwenen was uit het Noordelijke taalgebruik, bleven voorschrijven als alternatieve variant voor *-je(n)*. Noordelijke grammatici oordeelden namelijk dat het velaire suffix een vorm van deftigheid uitdrukt, wat ze als argument gebruikten om *-ken* in het taalgebruik te behouden. Ook in het Zuiden van het taalgebied zien we dat grammatici nog tot in de tweede helft van de achttiende eeuw vasthouden aan het velaire suffix. Hier reflecteren die voorschriften wel gewoon het taalgebruik. In het Zuiden bleef het suffix *-ken* immers langer in gebruik. Voor dit taalkenmerk identificeerde ik vijf mogelijke opties van prescriptieve invloed. In slechts twee gevallen was een interventie van grammatici waarschijnlijk. Vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw, wanneer taalnormen sterker werden geïnstitutionaliseerd, slaagde prescriptivisme er mogelijk in om de verandering naar het palatale suffix *-je(n)* te versnellen.

Het laatste taalkenmerk dat onderzocht wordt in dit proefschrift is het accusatief-datiefonderscheid tussen de persoonlijke voornaamwoorden in de derde persoon meervoud. Deze casus wordt besproken in hoofdstuk 9. De focus ligt op de voornaamwoorden *hen(l.)* en *hun(l.)*, maar ik analyseer ook de alternatieve varianten *ze* en *haar*. De alternatieve vormen zijn echter geen volwaardige equivalenten van *hen(l.)* en *hun(l.)*. Zo kan *ze* ook verwijzen naar niet-animate antecedenten, terwijl *haar* voornamelijk voorkomt bij vrouwelijke referenten. Het onderzochte accusatief-datiefonderscheid betreft dus in essentie twee hoofdvarianten: *hen(l.)* en *hun(l.)*. Om die reden behandel ik dit taalkenmerk als een binaire variabele, al is het belangrijk om te nuanceren dat dit feature een grote mate van complexiteit bevat. Niet in het minst door de verschillende voornaamwoorden die worden ingezet en voorgeschreven naargelang het genus van de referent en de syntactische context.

Het accusatief-datiefonderscheid tussen *hen(l.)* en *hun(l.)* werd voor het eerst geïntroduceerd in de zeventiende-eeuwse normen, met name door Van Heule (1625). De meeste Noordelijke grammatici namen dit onderscheid over, en legden het vaak vast in de vorm van een naamvalparadigma. Dit maakt het een zeer zichtbaar feature in normatieve werken. Het is daarom ook een grammaticale variabele die hoog scoort op metalinguïstische saillantie. Wat de concrete taalnormen betreft, valt op dat vooral Noordelijke grammatici *hen(l.)* als accusatiefvariant en *hun(l.)* als datievorm voorschrijven. In het Zuiden werd doorgaans geen casusonderscheid voorgeschreven in de achttiende eeuw. Meestal opteerden Zuidelijke grammatici voor het voornaamwoord *hen(l.)* in beide syntactische contexten. In het taalgebruik zien we dat enkele Hollandse taalgebruikers het casusonderscheid al snel overnemen na de eerste voorschriften. Naarmate het onderscheid vaker werd voorgeschreven, verspreidde het zich geleidelijk aan onder taalgebruikers van andere regio's. Het is opvallend dat vooral schrijvers van pamfletten, en dus gedrukte en geredigeerde genres, beïnvloed werden door die voorschriften. In handgeschreven en minder formele teksten, zoals egodocumenten, werd het voorgeschreven casusonderscheid minder consequent toegepast. Schrijvers van Zuidelijke pamfletten namen het casusonderscheid ook pas over wanneer het in het Zuiden werd voorgeschreven. Dit wijst erop dat prescriptivisme in dit geval vooral succesvol in genres die meer vatbaar zijn voor invloeden 'van bovenaf'.

Uit de empirische hoofdstukken blijkt dat prescriptivisme niet altijd even succesvol was. Toch zien we dat normen bij elk van de onderzochte taalkenmerken mogelijk een invloed hadden op het taalgebruik, zij het in uiteenlopende mate. Zelden introduceerden grammatici een volledig nieuwe variant, en vaker beïnvloedden ze een verandering die al op weg was. Meestal betekende dit dat ze een taalverandering versnelden of vertraagden.

In de empirische hoofdstukken ontdekte ik dus verschillende types van prescriptieve invloed, die telkens in meerdere casussen zichtbaar waren. Daarom onderzocht ik ook welke factoren een invloed van prescriptivisme mogelijk maakten. Hierbij baseerde ik me op eerdere studies, zoals die van Rutten & Vosters (2021), maar ook op inzichten uit het werk van Anderwald (e.g. 2016, 2019), Moschonas (2022) en McLelland (2014). Deze bevindingen komen samen in een overkoepelende discussie, waarin ik verschillende scenario's van prescriptieve invloed definieer. Vanuit een typologisch perspectief breng ik in kaart in welke contexten prescriptieve invloed mogelijk is, en bespreek ik de beperkingen van elk effect. Deze discussie wordt uiteengezet in hoofdstuk 10, waarin ik acht scenario's van prescriptieve invloed bespreek.

Hoofdstuk 11 vormt de conclusie van dit proefschrift. In dit hoofdstuk grijp ik terug naar de belangrijkste resultaten uit de empirische hoofdstukken en reflecteer ik over de bijdrage van dit onderzoek voor onze kennis over de relatie tussen taalnormen en taalgebruik, enerzijds, en het standaardisatieproces van het Nederlands, anderzijds. Zo laat dit proefschrift zien dat taalnormen en taalgebruik in een wederzijdse wisselwerking functioneren. Normen capteren vaak het taalgebruik, kunnen het ook beïnvloeden, maar worden daarin versterkt door het taalgebruik zelf. Daarnaast zijn er wel degelijk factoren die een rol spelen in het succes van taalvoorschriften. Het belang van die factoren komt tot uiting binnen scenario's van prescriptieve invloed. Met deze typologische benadering hoop ik comparatief onderzoek in andere talen en contexten te faciliteren.

Dit proefschrift draagt bij aan ons begrip van standaardisatie als een proces 'van bovenaf'. Hoewel de discursieve invloed, waarbij een standaardtaalideologie wordt verspreid naar de bredere bevolking (cf. Milroy & Milroy, 2012), het meest voor de hand liggende effect is, blijkt ook directe invloed van normen op taalgebruik niet uitgesloten. Dit onderzoek suggereert dat standaardisatie in

ieder geval deels 'van bovenaf' werd doorgevoerd. Dit proces werd mogelijk wel voorafgegaan door een proces van talige convergentie 'van onderop'. Verder onderzoek is uiteraard noodzakelijk om de precieze dynamiek tussen standaardisatie en processen van talige convergentie verder te verhelderen.